

Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım

M. AH KIRMAN*

Abstract

This article is an essay for Introduction to the Sociology of Religious Conversion. As we know, the past few decades have witnessed dramatic growth in the religious conversion cases, since new religious movements have emerged in post Second World War. Today "Sociology of Religious Conversion" is a sub-discipline, as a comprehensive research field in Sociology of Religion. In this paper, a brief explanation about the developments in this area will be given. And this, the phenomena of religious conversion will evaluate from the sociological perspective.

Keywords: *Religious conversion, new religious movement, secularization, individualism*

1. Giriş

Din değiştirme olgusunun, ok eski tarihî dnemlere kadar uzanan bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Denilebilir ki, bir dine girme ve çıkma anlamında din değiştirmenin tarihi, dinin tarihi kadar eskidir. Ancak din sosyolojisi alanında bilimsel araştırmalara konu olması oldukça yeni sayılır. Bu bağlamda dünya tarihi açısından önemli sonuçları olan bir olay olarak kabul edilen İkinci Dünya Savaşından söz etmek kaçınılmazdır. Zira savaş sonrası süreçte dünya çapında yaşanan hızlı ve kapsamlı değişmelere paralel olarak özellikle sanayileşişi Batı toplumlarında sayıları binlerle ifade edilen bir çok "yeni dinî hareket"in ortaya çıktığı ve kısa zamanda tüm dünyada yaygınlık kazanarak küresel bir olgu haline dönüştüğü bilinmektedir. Bu hareketlerin ortaya çıktığı Batı toplumlarında aynı zamanda bireycilik ve seklerleşieme eğilimlerinin yaygınlığı, eğitim düzeyinin ykseklıği gibi faktörler nedeniyle insanların bireysel tercihlerini ne çıkarmak suretiyle dinî bağlılıklarını sıkça değiştirmeye başlamaları söz konusu olmuştur. Dolayısıyla son yıllarda sayısı hızla artan "din değiştirme" olaylarının sosyolojik bir perspektifle ele alınması gereği ortaya çıkmıştır. Nitekim son yapılan araştırmalarda din değiştirme olgusunu, bireyin hayatını çok yönlü etkileyen, fakat aynı zamanda dinî gruplarda ve makro planda toplumda bir takım sonuçlar doğuran 'ilerlemeci' ve çok sayıda faktörün karşılıklı etkileşiimiyle ortaya çıkan 'birikimci' bir süreç olarak ele alma eğilimi g kazanmıştır (Rambo 1993:10).

* Yrd. Doç. Dr., Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi

Konunun uzmanları, aynı gerçeğe işaretle, din değiştirme olgusunun yeni dinî hareketler bağlamında ele alınmasının önemine vurgu yaparlar ve konunun anlaşılmasının insanların bu hareketlere veya diğer dinî oluşumlara nasıl ve niçin girdiklerinin belirlenmesiyle doğrudan ilgili olduğunu belirtirler (Snow ve Machalek 1984:167). Hatta din değiştirme olaylarının, modernleşmeyle birlikte son yıllarda artma eğilimi gösteren ve sosyolojik araştırmaların da ilgi odağı haline gelen "sapkınlık olgusu" ile beraber ele alınması gerektiği yönünde öneriler ileri sürülmüştür (Marlett 1997). Din değiştiren bireylerin, çoğu zaman 'sapkın' olarak nitelendirilmesi de bu tezi destekler mahiyettedir.

Din değiştirme olgusunun bilimsel olarak ele alınması çok yeni olduğu için semantik bir karmaşanın varlığı söz konusudur (Köse 1997:5). Bu durumda din değiştirme olgusunun doğasının tam olarak anlaşılabilmesi için her şeyden önce bazı kavramsal açıklamaların yapılması yararlı olacaktır.

2. Kavramsal Açıklamalar

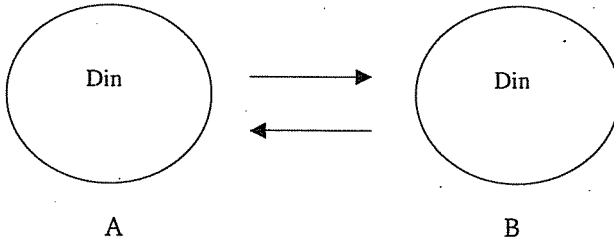
En genel tanımıyla din değiştirme, dinî inanç ve davranışlarla ilgili köklü değişim ve dönüşümü ifade etmektedir (Bainbridge 1992:187-8). Sosyolojik açıdan bakıldığında din değiştirme, herhangi bir yön ifade etmeyen nötr bir kavramdır. Bu bakımdan bir dine veya dinî bir gruba girmek kadar ayrılmak da aynı şekilde din değiştirme kavramı içerisine girmektedir. Aslında bir "yeniden toplumsallaşma" süreci olan (Wilson 1992:119) din değiştirme, "kişilik sisteminin dinî inanç ve ibadetleri de içine alacak şekilde yeniden yönlendirilmesi" (Köse 1997:102) veya "bir tür manevî evrim ve gelişme" (Peker 2000:199) olarak da anlaşılabilir. Bu anlamda bir din değiştirme olayı, eski inançtan ayrılma değil, yeni inanca varmadır. Muhtemelen din değiştiren eski inancından tam olarak ayrılmayıp, onu yeniden yorumlamış olabilir (Marlett 1997).

Türkçe'de din değiştirme, çoğu zaman, 'ihtida' ve 'hidayet' kavramlarıyla ifade edilmektedir. Kuşkusuz bu kavramlar, İslamî gelenek içinde ortaya çıkmış olup, başka dinlerden İslam'a girişi ifade için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, yine bir din değiştirme olgusu olan İslam'dan çıkış için 'irtidat' kavramı kullanılmaktadır. Bu anlamda İslam'a girene 'mühtedi', İslam'dan ayrılanlara da 'mürtet' denilmiştir.

Din değiştirme veya dinî değişim olgusunu, İngilizce'de 'conversion' kavramıyla ifade edildiği bilinmektedir. Aslında değişme, değiştirme, dönme, dönüş gibi anlamlara gelen bu kavram, inandıkları ilke ve esaslar konusunda insanların fikir değiştirmesi durumunda kullanılmaktadır. Kavram, politik, estetik ve sosyal fikirlerdeki değişimi de ifade etmekle birlikte bu fikir değişikliği din ve inanç konusunda olursa bazen 'religious' sıfatıyla vurgu yapılmaktadır.

İnsanlar, olaylar, inançlar, ideolojiler, umutlar, yönelimler ve kurumlar gibi güç alanları arasında meydana gelen dinamik bir dönüşüm süreci olan (Rambo 1993:5) din değiştirme, son derece karmaşık ve kompleks bir yapıya sahiptir. Anlaşılan, din değiştirme kavramı çok çeşitli anlamları bünyesinde

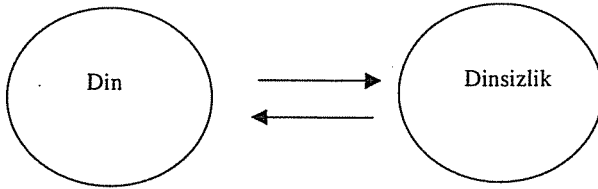
de barındırmaktadır. Ancak bu karmaşık tablo içerisinde yine de analitik bir yaklaşımla bazı farklı durumları ve yaşantıları birbirinden ayırtırmak mümkündür. Buna göre kavramın en yaygın anlamı, "bir dini reddederek bir başka dine inanmak" şeklinde ifade edilebilir (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1: Bir Dinden Diğereine Geçme

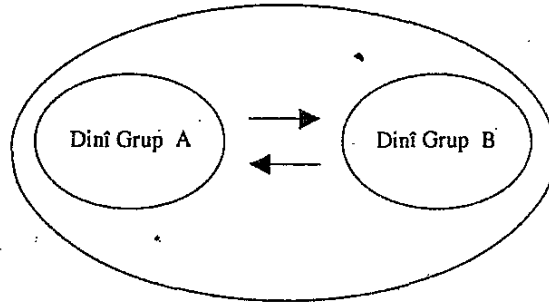
Şekil 1'de de görüleceği gibi, din değiştirme kavramı, mensubu bulunduğu dinin kendisine yüklediği yükümlülükleri yerine getiremeyen insanların tavrı değiştirmesi veya farklı bir din için önceki inanç ve bağlılıklarından vazgeçmesi gibi anlamlar içermektedir.

Öte yandan kendisini 'inançsız' olarak niteleyen bir kişinin veya kişilerin, bir dinin, çoğu zaman içinde bulunduğu toplumunun dinî kurallarını kabul ederek dindarlaşması veya bağlı bulunduğu dinî sistemi terk ederek dinsizleşmesi de din değiştirme kavramıyla ifade edilmektedir (Bkz. Şekil 2).

Şekil 2: Bir Dinden Dinsizliğe Geçme

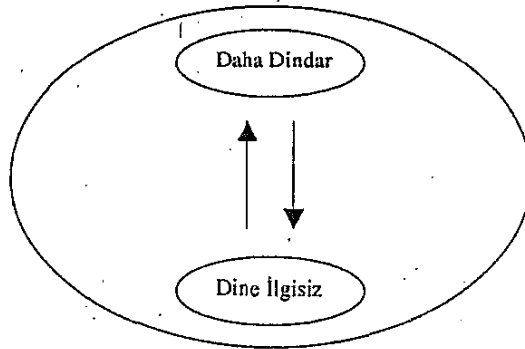
Din değiştirmenin bilimsel olarak ele alınmaya başladığı 1900'lü yılların başından 1950'li ve 60'lı yıllara kadar bir dinden bir başkasına geçiş için İslam söz konusu olduğunda ihtida, Hıristiyanlık'la ilgili olarak da İngilizce conversion kavramları kullanılmakta iken, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren "yeni dinî hareketler" olarak adlandırılan yeni bir olgunun ortaya çıkmaya başlamasıyla semantik bir karmaşadan söz edilir olmuştur. Bu karmaşa, gerçek anlamda bir inanç sisteminden diğereine geçiş için kullanılan ihtida veya conversion kavramının yeni durumu ifadede yetersizliği etrafında odaklaşmaktadır. Aslında sorun, aynı din içerisinde yer alan bir dinî hareketten diğereine geçiş için hangi kavramın kullanılacağı şeklinde ifade edilebilir. Şu halde bir diğereine din değiştirme şekli de, aynı dinî gelenek içerisinde bir dinî gruba bağlı olan insanların, bulunduğu grubu terk ederek bir diğereine grubun ideolojisini benimseyerek üye olması durumudur (Bkz. Şekil 3).

Şekil 3: Bir Din İçinde Grup Değişirme

Bu bağlamda Batılı bir araştırmacı olan Singer, alternatif olarak, farklı dinler arasındaki değişim için "inter-faith", aynı din içindeki değişim için "intra-faith" kavramlarını önermektedir (Köse 1997:6). Günümüzde Türkiye'nin toplumsal yapısı içerisinde henüz örneklerine çok sık rastlanmasa da tarikat ve tarikat benzeri cemaatler arası geçişler için yeni kavramlar üretilmesi, din sosyolojisi sahasında yapılacak olan bilimsel araştırmalar için kuşkusuz büyük bir zenginlik sağlayacaktır.

Sözü edilen üç farklı din değiştirme biçiminin dışında dördüncü bir türden de söz etmek mümkündür. Herhangi bir dinî gelenek içerisinde yer almakla birlikte inancının gereklerine tam bir bağlılık göstermeyen insanların dinî yaşayışının yoğunlaşması da din değiştirme kavramıyla ifade edilmektedir. Aynı dinî gelenek içerisinde kalınarak tecrübe edilen bu durum, dinî değişim veya gelişim olarak da anılmaktadır (Bkz. Şekil 4).

Şekil 4: Dinî Değişim

Öte yandan Türkçe'de din değiştirme kavramıyla 'dönme' kavramı arasında yakın bir ilişkisi olmakla birlikte belli farklılıklar da söz konusudur. Türkçe 'dönmek' fiilinden türetilmiş bir kavram olan dönme, kelime olarak yönelme, geri gelme, fikir veya düşüncesinden vazgeçme, bir işi bıraktıktan sonra yeniden başlama gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca sözünde durmayan, sık sık inanç ve fikir değiştiren, kaypak anlamına gelen 'dönek' kelimesiyle yakın bir anlama sahiptir. Çoğu zaman 'münafık' kelimesiyle karıştırılsa da, ikisi birbirinden çok farklıdır. Münafık kavramı, nifak çıkarıcı, iki yüzlü, kararsız,

dalavereci, özü sözü bir olmayan inanmış görünmekle birlikte aslında kafir olan, küfrünü gizleyen gibi anlamlara gelir. Kavram olarak dönme, din değiştirme, başka bir dinde iken hidayete ererek müslüman olma karşılığında kullanılmakla birlikte, aslında, din değiştiren kimsenin girdiği yeni dinin cemaatine ve kültürel değerlerine uyum sağlayamaması durumunu ifade eder. Dönme kavramı, Sabatay Sevi (1626-1676) ve kurmuş olduğu cemaatin Müslüman olmuş görünmesiyle Türk toplumuna girmiştir. Dolayısıyla kavram olarak dönme, 17. yüzyıldan itibaren Türkiye'de yaşayan Müslüman adı ve kisvesi altında Yahudi inanç ve geleneğini sürdüren "gizli Müslüman-Yahudi cemaati" mensuplarına verilen addır (Scholem 1988; Küçük 1992).

Bunların yanı sıra konuyla ilgili bir başka kavram olarak "kültürel ihtida"-dan (cultural conversion) söz edilebilir. Bu kavram, bir kültüre mensup olan insanların bir başka kültürün kalıplarını gönüllü veya gönülsüz benimsemesi durumunu ifade eder. En somut örneğini, Batı modernliği karşısında Doğu toplumlarının, özellikle Müslüman toplumların kendi kültürlerini, değişen şartlara göre yeniden üretmemelerinin verdiği sıkıntı ve biraz da çaresizlikle Batılı olma, Batı kültürel değerlerini benimseme yoluna yönelmeleri oluşturur. Diğer kültürler karşısında bariz bir üstünlük sağlayan modernleşme ideolojisinin kendini kabule zorlamasıyla Batı dışı toplumlar modernleşmek için kültürel ihtida yolunu seçerek Batılı gibi olmak ve bunun için Batı ile aralarındaki kültürel farkları kapatmak arzusu içine girmişlerdir.

3. İlk Dönem Çalışmaların Eleştirel Değerlendirmesi

Din değiştirme, başlangıçta psikolojik bir olay olarak düşünülmüştür. Nitekim bu alandaki ilk çalışmalar din psikologları tarafından yapılmıştır. Sözgelimi din psikoloji alanının öncülerinden olan William James (1842-1910), bugün artık klasikleşmiş olan *The Varieties of Religious Experience* adlı eserinin 9. ve 10. bölümlerini din değiştirme olgusuna ayırmıştır (James 1902). James'in talebelerinden olan ve 1899 yılında *Din Psikolojisi* adıyla ilk müstakil eseri yazan Edwin D. Starbuck (1866-1947) da, yapmış olduğu araştırmalarda din değiştirmenin kesin yaşını belirlemeye çalışmıştır (Armaner 1980:19-21). Starbuck'ın çağdaşı George Albert Coe, 1916 yılında yayınlanan *Psychology of Religion* adlı eserinde din değiştirme konusuna verilen öneme karşı çıkmışsa da kendisi de ilgilenmek zorunda kalmış ve bu çerçevede gençlerin iyi bir din terbiyesi alması gerektiğini savunmuştur (Armaner 1980:21).

Din değiştirme olgusu üzerine yapılan ilk çalışmaların, olguyu dinî ve psikolojik açıdan ele alarak inceleme ve açıklama çabası içinde oldukları, ancak zamanla bu alanda bir değişimin yaşandığı gözlenmektedir. Bu değişimde en önemli etkenlerden biri, 1950'li yıllardan itibaren yeni dinî hareketlerin ortaya çıkması olarak belirtilebilir. Bu hareketlerin özellikle 1970'li yıllardan itibaren yaygınlık kazanmasına paralel olarak önemli bir artış gösteren din değiştirme olaylarına karşı farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu çerçevede önceki inançlarını değiştirerek yeni dinî hareketlere katılanların kendi rızalarıyla veya bilinçli bir tercihle böyle bir karar vermedikleri beyin-

lerinin yıkandığı, aldatıldıkları ileri sürülmüş ve bu çerçevede ciddi tartışmalar yapılmıştır. Bir diğer ifadeyle din değiştirme olayları, özellikle gençlerin dinî inançlarını değiştirerek yeni bir dinî inanca veya harekete yönelmeleri, başlangıçta, genellikle beyin yıkama, zihin denetimi gibi yaklaşımlarla izah edilmeye çalışılmıştır. Bu çabaların gösterilmesinde başta aileler olmak üzere psikologlar ve psikiyatrlar ile din adamları ve medya da etkili olmuştur. Ancak bu çerçevede ileri sürülen beyin yıkama teorileri sosyologlar tarafından ciddi eleştirilere uğramıştır (Kirman 2003c). Yaşanan bu tecrübelerden sonra din değiştirme gibi oldukça karmaşık ve kompleks bir olguyu sosyal faktörleri göz ardı etmek suretiyle sadece dinî ve psikolojik faktörlerin etkisiyle açıklamaya çalışmanın yetersiz olduğu (Johnstone 1983:52-3) kadar indirgemeci bir yaklaşım olacağına iyice anlaşılması üzerine tamamlayıcı olması açısından konuyu sosyolojik bir yaklaşımla ele almanın önemi fark edilmiştir. Özellikle yeni dinî hareketler üzerine çalışan sosyologların bu hareketlere karşı gösterilen yönelişin sebepleri ve üyeliğin hangi süreçlerden geçerek gerçekleştiği ile ilgili olarak yapmış oldukları çalışmalar, din değiştirmenin mahiyetinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bir diğer ifadeyle 1970'li yıllardan itibaren din değiştirme olgusu sosyolojik araştırmaya konu olmaya başlamıştır. Anlaşılan din değiştirme olgusu üzerine yapılan çalışmalar üç aşamadan geçmiştir. Buna göre ilk aşama, olguyu dinî ve psikolojik açıdan ele alarak inceleme ve açıklama; ikinci aşama, beyin yıkama ve zorla ikna modelleriyle açıklama ve son aşama, sosyolojik düşüncenin egemen olduğu aşamadır (Snow ve Machalek 1984:178 vd). Şu halde ilk iki aşamada psikologların son derece etkin olduğu görülmektedir. Din değiştirme olgusuyla ilgili olarak din psikologlarının günümüzde de önemli çalışmalar yaptığı bilinmekle birlikte, sosyologların konuya ilgi duymasıyla bu alanda psikologların tekeli kırılmıştır.

Türkiye'de de din değiştirme üzerine ilk çalışmalar din psikologları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar arasında kronolojik önceliğe sahip olan Hüseyin Peker'in çalışması (Peker 1979) sahasında ilk çalışmalardan olması itibariyle oldukça elementer bir özellik taşırken, Ali Köse'nin İngiliz mühtedfler üzerinde yapmış olduğu alan araştırması (Köse 1997) din psikolojisi alanında modern araştırma tekniklerine yer veren oldukça kapsamlı ve bilimsel veriler sunan önemli bir çalışmadır. Ancak her iki çalışma da doktora tezi olmak gibi bir ortak özelliği taşımanın yanı sıra esas itibariyle Hıristiyanlık'tan İslam'a geçişle ilgilidir. Bununla birlikte Hasan Kayıklık'ın Gazali üzerine yaptığı inceleme (Kayıklık 2002) ise, aynı din (İslam) içerisinde yaşanan bir dinî değişim olayını ele almaktadır. Görüldüğü gibi, ülkemizde oldukça yeni olan din psikolojisi alanında yapılan araştırmalar içinde din değiştirme olaylarının ele alındığı çalışmalar, oldukça sınırlı sayıda olup, daha ziyade İslam'a geçiş veya İslam içindeki değişimle ilgilidir; yani İslam eksenslidir. Dolayısıyla İslam'dan çıkışı ifade eden irtidadı veya İslam'ın dışındaki bir dinden bir başka dine geçişleri inceleyen bir çalışmaya rastlamak pek mümkün olmadığı gibi, konuya sosyolojik açıdan yaklaşan bir inceleme de görülmemektedir.

Bir çok faktörün karşılıklı etkileşimiyle meydana gelen din değiştirme olgusu üzerine Batı dünyasında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu bağlamda din değiştirmenin aniden mi tedrici mi; tamamen mi kısmen mi; aktif mi pasif mi; içsel mi dışsal mı olduğu ile ilgili olarak yapılan yoğun tartışmalar, din değiştirme olgusunun tek boyutlu olmadığına anlaşılması açısından yararlı olmuştur (Rambo 1993:7). Bir diğer ifadeyle din değiştirmenin doğasını anlama ve açıklama noktasında yapılmış ilk dönem çalışmaların belli bir katkısı olmakla birlikte yeterli olmadığı açıktır. Konunun sadece bir yönünü, psikolojik boyutunu ele alan çalışmaların böyle bir kaderi paylaştığı söylenebilir. Zira psikologların daha ziyade bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarında meydana gelen değişimler ve ayrıca kişilik, benlik, bilinç ve yaşantıda gözlenen dönüşümlerle ilgilendikleri bilinmektedir. Halbuki sosyologlar, din değiştirme olaylarının meydana geldiği kültürel ve dinî geleneklerin sosyal ve kurumsal yönlerini incelerler. Ayrıca din değiştirmenin gerçekleştiği dönemin sosyal şartları ile yeni dinin veya dinî grubun özellikleri üzerinde de dururlar. Sosyologlar, gerek din değiştirenlerin sosyal çevreleriyle olan ilişkileri ve gerekse bireylerin beklentileri ile grubun bireylere sunduğu ürün ve hizmetler arasındaki ilişki ile de ilgilenirler. Kuşkusuz bunlar psikologların göz ardı ettiği hususlardır (Rambo 1993:9-10). Şu halde din değiştirmeye yol açan faktörler arasında sosyolojik karakter arz edenler üzerinde durulması konunun anlaşılması açısından tamamlayıcı olacaktır.

4. Sosyolojik Perspektiften Din Değiştirme Olgusu

İnsanlar, hayatın belli dönemlerinde dinî inançlara yönelme açısından bir yoğunlaşma yaşamaktadır. Bununla birlikte zaman zaman dine karşı ilgisizlik ve kayıtsızlık içine de girebilmektedir. Kuşkusuz insanlar dinî inançlarını, düşüncelerini, alışkanlıklarını değiştirebilirler. Ancak bir dinî inancı veya bir kültü terk etmek kolay gerçekleşen bir olay değildir. Nitekim kendileriyle görüşülen eski üyeler, inançlarını değiştirmek ve gruptan ayrılmak için aylar, hatta yıllar harcadıklarını ifade etmişlerdir (Barker 1992:22-3; 1987:74-5). Bir dinden veya dinî gruptan ayrılmayı düşünen insanların karar vermede yaşadıkları zorluğun yanı sıra çoğu zaman kalma yönünde baskıya maruz kalmaları da ayrılma sürecini uzatan faktörler arasında yer almaktadır. Anlaşılan, bir inancı terk edip diğerine geçmek kolay ve bir anda olup biten bir hadise olmayıp, aylar, yıllar alan uzun bir 'süreç' işidir (Barker 1992:22; Rambo 1993:1). Kuşkusuz, yaşanan bu uzun süreçte sosyal faktörlerin etkisi göz ardı edilemez. Bir diğer ifadeyle din değiştirmenin, esas itibarıyla teolojik ve psikolojik bir mahiyet arz ettiği bilinmekle birlikte, çoğu zaman toplumsal bir ortamda bir dizi faktörün etkisiyle meydana gelen bir süreç olduğu açıktır (Johnstone 1983:52-3; Çetin 1994:60; Selçuk 2002:175). Bir dine girişte etkili olan toplumsal, siyasal ve ekonomik faktörlerin zihinsel ve psikolojik etkenlere ağır bastığını belirten uzmanlar, söz konusu faktörleri sayarken toplumsal baskılar, ekonomik marjinallik, günlük sıkıntılar, etnik dışlanma, toplumsal statü, cinsiyetçi din yorumları, eş seçimi, dinî kimlik ihtiyacı, topluluğun ölüm sonrasına inancı gibi faktörleri zikrederler (Shell 1993).

Öte yandan insanların, bağlı oldukları dinî inancı veya mezhebi değiştirmesi, aynı zamanda bir takım toplumsal sonuçlar doğurmaktadır. İnançını değiştiren kişi her şeyden önce ailesiyle büyük bir gerilim ve çatışma yaşamaktadır (Kirman 2003a:272-8). Öte yandan Max Weber de, "kişinin ahlakî kurallar yüzünden mezhebenden çıkarılması ekonomik olarak kredisini, toplumsal olarak da konumunu yitirmesi demektir" derken aynı gerçeğe işaret etmektedir (Weber 1986:262).

Anlaşılan din değiştirme çok boyutlu ve oldukça karmaşık bir olgudur. Bu, onun dinle olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi, din, her şeyden önce kutsallık ifade eden bir olgu olmakla birlikte toplumsal bir tezahürdür. Dinin daha ziyade kutsal boyutuyla ilgilenen teologlar, din değiştirmede Tanrının etkisinin belirleyici olduğunu vurgularlar. Psikologlar ise, din değiştiren bireyi, din değiştirmeye yönelten faktörlerden yalıtılarak ele alırlar ve olgunun yalnızca psikolojik boyutu üzerinde yoğunlaşırlar. Sosyologlar ise din değiştirme olgusunu toplumsal kurumlar ve mekanizmalar tarafından harekete geçirilen ve şekillendirilen faktörlerin bir sonucu olarak görme eğilimindedirler. Anlaşılan herkes kendi bakış açısına, bilgi birikimine göre olayı farklı algılamakta ve farklı açıklamaktadır. Din değiştirmenin din, insan ve kültür üçgeninde meydana gelen bir olgu olduğu düşünüldüğünde, konuyu bir yönüyle açıklarken diğer yönleri göz ardı etmenin indirgemeci bir yaklaşım olacağı açıktır. Bununla birlikte konunun bütün yönleriyle kavranabilmesi için fenomenolojik bir yaklaşım sergilemek suretiyle din değiştirme olgusunun sosyal dinamiklerini keşfetmek için dinî ve psikolojik boyutunu "paranteze alma"nın sağlayacağı avantajlar da vardır.

Din değiştirme olgusu ele alınırken bir takım soruların cevaplanması, konunun bütün yönleriyle açıklığa kavuşturulması açısından büyük önem taşımaktadır. Acaba dinî inancını değiştiren insanlar, böyle bir hayatî kararı tek başlarına kendi istekleri ve rızalarıyla bağımsız ve bilinçli bir tercihte bulunarak mı vermişler yoksa kendilerinin dışında başka kişilerin, düşüncelerin veya propagandaların etkisinde mi kalmışlardır? Din değiştirme bir anda ani bir iç aydınlanma ile mi meydana geliyor yoksa uzun bir süreç sonunda mı gerçekleşiyor? Bir diğer soru da şu şekilde ifade edilebilir: Acaba din değiştirme, bireylerin iç dünyasında bir anda olup biten bir hadise mi yoksa başta aile olmak üzere öteki toplumsal kurumlar ve sosyal ilişkiler üzerinde kalıcı izler bırakan bir sosyal olgu mudur? Daha da uzatılması mümkün olan bu soruların cevapları kadar kendileri de aslında din değiştirme olgusunun sosyolojik bir yönü olduğunun, üstelik bu yönün son ve belki de en etkili, diğerleri üzerinde son derece baskın olduğunun açık bir göstergesi durumdadır.

Din değiştirme olgusunun temel bileşenlerinden biri, din değiştiren kişinin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel çevredir. Zira bir din değiştirmenin olabilmesi için uygun bir toplumsal ortam önemli olmaktadır. Yeni dinî hareketler konusunda yapmış olduğu araştırmalarla tanınan sosyolog Eileen Barker da, bu hareketlere giren insanların önceki inançlarını bırakarak yeni bir dinî inancı benimseme kararını alırken, kendilerini kuşatan toplumsal çevre-

nin ve sosyal şartların çok önemli olduğuna işaret etmektedir (Barker 1987:76). Potansiyel mühtedilerin din değiştirmelerine etki eden faktörler arasında, ilk sıralarda, sekülerleşme sürecinde insanların hayatına yön veren cemaatçi bağlar ve değerlerde gözlenen zayıflama, mevcut din anlayışından memnun olmama, manevî yönden kendini boşlukta hissetme ve bir anlam arayışı içinde olma zikredilir (Wilson 1992:148-179). Anlaşılan böyle bir arayış içinde olan insanlar, ailesinin veya toplumun sunduğu din veya değerleri kendi fikir ve yaşantısına uygun bulmaz. Bu durumda kişi, 'moratoryum' (geciktirme) olarak ifade edilen bir evreye girer. Bu evrede ailesinin veya toplumun inançları ve değerleri üzerinde bir yargıda bulunmaz; çünkü onların doğruluğu veya yanlışlığı hakkında bir karar verememektedir. Bu evrede kişi, dinine ismen (nominal) bağlıdır (Köse 1997:53-6). Karşılaştığı problemleri eski dinine müracaatla çözmez, eski dinine dönmeyi bilinçli bir şekilde devre dışı bırakır. Din değiştirme olgusunu açıklayan en önemli kuramlardan biri olan "sosyal etki kuramı"na (social influence theory) göre, böyle bir evrede iken şans eseri veya evlilik yoluyla tanıştığı birinin veya bu kişi aracılığıyla girdiği dinî grubun inancından, ibadetinden, davranış kalıplarından etkilenir ve din değiştirir, böylece yeni bir kimlik kazanmış olur (Bainbridge 1992:178, 184-7). Anlaşılan din değiştirme olgusu ile sosyolojinin önemli konuları arasında yer alan sosyalizasyon, sosyal ilişki ve kimlik konuları arasında yakın bir ilişki söz konudur. Bu itibarla din değiştirme sosyolojisinde bireylerin kimliğinde ve sahip olduğu değerlerde gözlenen köklü bir değişimden söz edilmektedir.

Bunların oluşumuna kaynaklık eden zeminin, içinde bulunulan toplumsal çevre olduğu inkar edilemeyecek kadar açıktır. Bir diğer ifadeyle, din değiştirme olgusunda etkili olan faktörler arasında yer alan teolojik, psikolojik veya kognitif faktörler, çoğu zaman uygun toplumsal şartlarda harekete geçebilmektedir. Nitekim din değiştirmede bir süreç model ortaya koymuş olan Lofland ve Stark'ın geliştirmiş oldukları model, bağlam, kriz, anlam, karşılaşma, etkileşim, bağlanma ve sonuç şeklinde yedi aşamadan oluşmaktadır (Rambo 1993:16-7). Bu modelin belli yönlerden eleştirildiği ve yeni süreç modellerinden söz edildiği bilinmekle birlikte, özellikle üçüncü aşamadan sonrakiler bireylerin dışında olup daha ziyade sosyal karakterlidir (Johnstone 1983:56). Özellikle beşinci ve yedinci aşamalar, tamamen sosyal karakterli olup, kişinin gireceği grupta bir veya birkaç kişiyle duygusal ve etkileyici bir ilişki kurma ve gireceği grubun kendisine önem vermesi, ona bir kimlik vermesi ve onu diğer üyeleri gibi görmesi şeklinde ifade edilebilir (Köse 1997:94-5). Anlaşılan din değiştirme sürecinde başta sosyal etkileşim olmak üzere sosyal faktörler çok etkin bir rol oynamaktadır (Johnstone 1983:56).

Modernleşmeyle birlikte hayatın bir çok alanında sekülerleşme ve rasyonalleşme eğiliminin güçlenmesi, okullaşma oranının ve eğitim düzeyinin yükselmesi, yaygın kabul gören dinî fikirlerle bezenmiş dünya görüşlerinin zayıflaması neticesinde dinin kendi özel alanına çekildiği gözlenmektedir. Dinî kurumlar ve düşüncelerle birlikte (Wilson 1992:149) din adamlarının da güç ve prestij kaybettiği bir süreç olan sekülerleşme sürecinde kamusal

alan siyaset ve ekonomi tarafından yönetilirken, özel alan din ve inançlar tarafından belirlenir olmuştur. Din değiştirme olgusu aslında dinî-dünya görüşünün değişmesi demektir. Mühtedinin eski ve yeni dindaşlarının dünya görüşleri farklıdır. Bu yüzden bir kişinin dinî inancını değiştirmesi aslında onun din anlayışını temsil eden grubun veya mezhebin kendi din anlayışını yeni durumlara uyarlayabilme yeteneğinin zayıfladığına, dolayısıyla toplumda önemli değişimler yaşandığı ve bunları dinî açıdan anlayıp yorumlamada sıkıntılar çekildiğine de işaret etmektedir (Marlett 1997). Nitekim din değiştirme olaylarının İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya çapında yaşanan hızlı ve kapsamlı değişimlere paralel olarak özellikle sanayileşmiş Batı toplumlarında ortaya çıkan "yeni dinî hareket" olgusu ile eş zamanlı olması oldukça ilgi çekicidir. Eldeki veriler, din değiştirme olaylarının, şehirleşme gibi değişimin ve etkileşimin hızlı, dolayısıyla senkretik eğilimlerin güçlü olduğu süreçte çok fazla, değişimin yavaş ve ortodoks eğilimlerin güçlü olduğu dönemlerde ise çok daha az olduğunu göstermektedir (Shell 1993).

Din değiştirme süreci üzerinde yoğunlaşan Barker'a göre, din değiştiren insanları pasif birer kurban, patolojik vakia olarak nitelenecek yerine mevcut toplumsal, dinî, siyasî ve ekonomik şartların etkisinden kurtulmak için bir arayış içinde olan insanlar olarak değerlendirmek daha geçerli bir yol olacaktır. Mevcut literatür içerisinde din değiştirme olayları ele alınırken faillerin aktif ve pasif olma durumlarına göre değerlendirildiği bilinmektedir. Ancak farklı bir yaklaşım sergileyen Barker, 'tercih' kavramını yakın incelemeye alır ve bu tercihin nasıl oluştuğunu sorgular. Ona göre din değiştirme kararını etkileyen üç önemli faktör söz konusudur. Bunlar mevcut durumun yansıması; geçmişin hatırlanması ve yakın geleceğin hayalidir. Bir insan, içinde bulunduğu mevcut dinî, toplumsal, ekonomik ve psikolojik durumdan rahatsızlık duymaya başladığı andan itibaren önünde bulunan seçenekler arasında bir tercihte bulunmayı düşünür. Böyle bir durumda kararını etkileyen faktörler arasında önceden oluşmuş değerler ve çıkarlar ile geçmiş tecrübeler yardımcı olur (Barker 1987:76-7).

Günümüzde insanların tercihte bulunmasını kolaylaştıran araçların eskieye nazaran daha da çoğaldığı gözlenmektedir. Özellikle kitle iletişim araçlarının ve teknolojisinin gelişmesiyle birlikte insanların dinî ve manevî konularda bilgi alacağı araçlarda büyük bir çeşitlilik ve gelişme yaşanmıştır. Gazete, dergi, kitap, makale, konferans, radyo, televizyon ve internet gibi araçlara ulaşmada insanlar artık çok fazla bir zorluk yaşamamaktadır. Böyle bir durumda insanlar, öğrendikleri bilgileri zaman zaman tecrübe etme yoluna başvurabilmektedir. Bir diğer ifadeyle insanlar, herhangi bir dinî grubun yaptığı propagandanın etkisinde kalarak söylenenlerin doğruluğunu ve manevî yararlarını test etme ve bizzat görme arzusunda bulunabilmektedir. Dinî gruplar da bu istek ve arzuyu teşvik etmektedir (Rambo 1993:15). Özgürlükçü bir tutum sergileyen dinî gruplar, "bir dene gör", "görmeden, denemeden karar verme", "karar senin", "biz her hafta veya her ay toplanıyoruz; ne zaman istersen sen de katılabilirsin" gibi sözlerle bireye tercih yapması için seçenek sunmaya özen göstermektedir.

Batı insanının dinî inancını değiştirirken tercihte bulunması, çoğu zaman, Batı toplumlarının çoğulcu bir yapıya sahip olması ve aynı zamanda bu toplumlarda bireycilik, rasyonelleşme ve sekülerleşme eğilimlerinin güçlü olmasına bağlanmaktadır. Çoğulcu bir toplumsal yapıda insanlar, inanacağı dini veya katılacağı dinî grubu seçme hakkına ve şansına sahiptir. Batı toplumlarında sekülerizmin her geçen gün etkisini daha çok hissettirmesiyle birlikte Hıristiyanlık toplumsal kültürü şekillendirme özelliğini kaybetmiş, seküler kavramlarla düşünmek ve hareket etmek, hatta dine kayıtsız kalmak bir ölçü haline gelmiştir. Ferdiyetçilik ön plana çıkmış, özel hayat aşırı önem kazanmış; din, modern insanın bilincinin bir köşesine sıkıştırılmıştır. Sosyal statüde eğitim, meslek ve maddî gelir belirleyici unsur haline gelmiştir. Çocukları yetişkinliğe hazırlayan ve onları sosyalleştiren, toplumla onlar arasında bir köprü görevi gören ailenin rolü azalmıştır. Geleneksel kiliseler her açıdan büyük bir gerileme içindedir. Devlet ile kilise arasındaki bağ da artık eskisi gibi güçlü değildir. Bu durumu rakamlarla ifade etmek gerekirse, söz gelimi İngiltere'de halkın 1/5'i ateisttir. Kiliseye üye olanların oranı % 15'tir (Köse 1997:61).

Anlaşılan sekülerleşme süreci ile din değiştirme olgusu arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bilindiği gibi sekülerleşme olgusu ile ilgili olarak yapılan tartışmalarda yeni paradigmalardan ortaya çıkmasıyla (Bkz. Köse 2001) birlikte analitik bir yaklaşım güç kazanmaya başlamıştır. Bazı araştırmalarda, cami veya kiliseye giderek ibadet edenlerin sayısında gözlenen düşüş, sekülerleşmenin zaferi olarak anlaşılabilirse de, yapılan başka araştırmalar, insanların seküler eğilimleri terk etmediğini, dinî yaşayışlarını yeni şartlara uyarladıklarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla toplumsal planda dindarlığın yerini bireysel dindarlık almıştır. İlk durum "nicel sekülerleşme" olarak nitelenirken, ikinci durum "nitel sekülerleşme" olarak adlandırılmaktadır (Introviğne 2001). Bir diğer ifadeyle, sekülerleşme sürecinde pratiklerini kaybeden dinler, artık 'yapılan' değil, 'inanılan' bir şey haline gelmiştir. Bu durumdan rahatsız olan bazı insanların yeni bir din ve anlam arayışına girdikleri ve bu arayışları sonunda kendi düşüncelerine uygun olduğuna inandıkları dine veya inanış şekline yöneldikleri bilinmektedir. Bu bağlamda gizemli yapılarıyla birlikte insanların seküler taleplerine izin veren Uzakdoğu dinlerinin, özellikle Budizm'in Batı toplumlarında büyük bir ilgi gördüğü bilinmektedir. Nitekim Batı toplumlarında ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin önemli bir kısmının, gerçek bir din mi yoksa bir felsefi sistem mi olduğu tartışmalı olan Uzakdoğu dinlerinden motifler taşımaları bunun en açık göstergesidir. Yeni dinî hareketlerle ilgili geliştirilen ikili bir tipolojiye göre, mistik Doğunun hayata anlam kazandırmada materyalist Batıdan daha aktif olduğuna inanların oluşturduğu, yani Asya'nın Hint ağırlıklı felsefi ve mistik geleneğine dayalı hareketlerin ayrı bir kategoride ele alınacak kadar çok olduğu anlaşılmaktadır (Kirman 1999:225-6; 2003b:35-6).

Bununla birlikte sekülerleşmenin yaygın olduğu Batı toplumlarında insanların önemli bir kısmının anlam arayışı, dinler veya dinî gruplar arasında "daha az seküler" olanların tercih edilmesiyle neticelenmektedir. Bu bağlam-

da modern dünyada sekülerizme karşı önemli bir direnç noktası olma özelliğini sürdüren bir din olarak İslam'ın diğer dinlere karşı önemli bir avantajı olduğu açıktır. Zira Müslümanlığı seçen İngiliz mühtediler üzerinde yapılan bir alan araştırmasında İslam'ın bu avantajını açıkça görmek mümkündür. Bir İngiliz mühtediye göre İslam'a geçiş, seküler bir kültürden daha az seküler olan bir başka kültüre geçiştir (Köse 1997:64). Anlaşılan Müslüman ülkelerde din, sekülerizm tarafından fazla erozyona uğratılmamış ve kültür İslamî olmaya devam etmiştir. Böyle bir toplumsal ortamda din, ahlaki ve sosyal birliği korumada en büyük rolü oynamaktadır. Oysa böyle bir toplumsal bağın zayıfladığı veya etkisini tamamen yitirdiği seküler toplumlarda İslam'a yönelen mühtedilerin müslüman olmadan önce bir dinî kimlik edinemedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü toplum kuvvetli bir dinî özdeşleşme için gerekli ortamı oluşturamamıştır. Mühtediler için Hıristiyanlık veya Yahudilik sosyal bir âdetin pasif bir kabulünden başka bir şey değildir. Bu bağlamda belirtilmesi gereken, her ne kadar hız kesmiş görünse de sekülerleşmenin önemi ve etkisinin hâlâ sürüyor olmasıdır. Bu durumda sekülerleşmeye karşı en dirençli dinlerden biri olan İslam'ın, her geçen gün artma eğilimi gösteren seküler taleplere ne kadar cevap vereceği sorusu hem sekülerleşmenin hem de İslam'ın geleceği ile ilgili tartışmalara açıklık getirecektir.

Yaklaşık iki yüzyıldır içinde bulunduğu modernleşme sürecinde önemli kazanımlar elde eden Türkiye'de bireyleşme, sekülerleşme ve şehirleşme eğilimlerinin her geçen gün güç kazanması, okullaşma oranı ve eğitim düzeyinin yükselmesi neticesinde ortaya çıkan manzara din sosyolojisi açısından oldukça ilgi çekicidir. Ayrıca örneklerini Batı toplumlarında gördüğümüz yeni dinî hareketlerin, küreselleşme sürecinin sunduğu imkan ve fırsatları değerlendiren uzantılarına Türk toplumunda da rastlanır olmuştur. Ancak Cumhuriyetle birlikte Türk toplumunda modernleşme ve sekülerleşme eğiliminin her geçen gün güçlendiği gözlenmekle birlikte İngiltere veya ABD ile karşılaştırıldığında hızının oldukça yavaş olduğu söylenebilir. Bu durum, bir yandan toplumsal kültürün oluşumunda etkili olan din faktörüyle izah edilebilirse de, Türk toplumunun aile yapısının çok güçlü olması da önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz toplumsal kültürü oluşturan bir dinamik olarak dinin, Türk aile yapısının güçlü olmasında önemli bir rolü vardır. Öte yandan İslam'ın bir din olarak diğer dinlere göre toplumsal hayatı düzenlemede daha istekli oluşu da göz önüne alındığında Türk toplumunda din değiştirme olaylarının az görülmesinin sebepleri önemli ölçüde anlaşılmış olur. Öte yandan İslamî cemaatlerin, gençleri erken yaşlarda aile ve toplumdaki uzaklaştırarak sosyalleştirmesi ve onlara kimlik kazandırması bu cemaatlerden başkasına geçişi zorlaştırmaktadır.

5. Sonuç

Din değiştirme olgusunun mazisi tarihin en eski dönemlerine uzanmakla birlikte bilimsel araştırmalara konu olması oldukça yenidir. Bu alanda ilk dönem çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında din psikologları tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarda din değiştirme olgusu daha ziyade teolojik ve psiko-

lojik açıdan ele alınmıştır. Ancak, çoğu 1950'li yıllarda ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin 1970'li yıllardan itibaren yaygınlık kazanmasıyla birlikte din değiştirme olaylarında görülen artış, çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen veriler, söz konusu olgunun toplumsal yönünü ve sonuçlarını açıkça ortaya koymuş ve böylece Din Değiştirme Sosyolojisi adıyla yeni bir disiplin doğmuştur.

Sosyoloji çatısı altında ortaya çıkan bu alt disiplin kapsamında ele alınması gereken konular arasında toplumsal bir olgu olarak din değiştirme hazırlayan faktörler, din değiştirme süreçleri, din değiştirmenin toplumsal sonuçları sayılabilir. Bununla birlikte din değiştirme olgusunun tam olarak anlaşılabilmesi için farklı dinler arasında yaşanan geçişler kadar aynı dinî gelenek içerisinde yer almakla birlikte farklı dinî gruplar arasında gerçekleşen geçişlerle ilgili olarak yapılacak çalışmalara da ihtiyaç olduğu açıktır. Ayrıca din değiştirme olgusunun bir başka boyutu olarak aynı dinî gelenek içerisinde yaşanan dinî değişim ve gelişimle ilgili araştırmalara da ihtiyaç vardır. Öte yandan farklı din değiştirme olaylarının karşılaştırılmasına imkan vermesi açısından, farklı dinî geleneklere sahip toplumlarda ve farklı toplumsal kategorilerde, söz gelimi kadınlar ve eşcinsellerle ilgili araştırmaların da yararlı olacağı söylenebilir. Ayrıca din değiştirme sosyolojisi alanında yapılacak çalışmalar, dinî grupların taraftar toplama stratejilerinin, dolayısıyla bir kısmının yeni taraftarlar temin ederek yaygınlık kazanırken, diğer bir kısmının kısa zamanda ortadan kaybolmasının nedenlerinin anlaşılması açısından olduğu kadar söz konusu dinî hareketlerin grup dinamiğinin, üyelerini ve kaynakları harekete geçirme yeteneğinin anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır.

Sonuç itibariyle, oldukça yeni bir disiplin olmakla birlikte geniş bir araştırma alanı sunan "Din Değiştirme Sosyolojisi"nin genç araştırmaları beklediği söylenebilir.

6. Bibliyografya

- Armaner, Neda (1980), *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, Ayyıldız Matbaası
- Bainbridge, William S. (1992), "The Sociology of Conversion", *Handbook of Religious Conversion*, (eds.) H. Newton Malony and Samuel Southard, Birmingham, Alabama, Religious Education Press, 1992, s.178-191 (<http://mysite.verizon.net/>) [15 Mart 2003]
- Barker, Eileen (1987), "Bringing Them In: Some Observation on Methods of Recruitment Employed by New Religious Movements", *New Religious Movements and the Church*, (eds.) A.R.Brockway and J.P.Rajashekar, Geneva, 1987, s.69-79
- Barker, Eileen (1992), *New Religious Movements*, 3rd edition, London, HMSO Publications
- Çetin, Osman (1994), *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Y.
- Haralambos, Michael and Martin Holborn (1997), *Sociology*, 4th edition, London, Collins Educational
- Introvigne, Massimo (2001), "The Future of Religion and New Religions", 15-17 Haziran 2001 tarihlerinde İsviçre'de düzenlenen The Future of Religion konulu

- sempozyuma sunulan tebliğ, İsveç, 2001, (<http://www.cesnur.org>) [05 Aralık 2002]
- James, William (1902), *The Varieties of Religious Experience*, New York, The Modern Library, (<http://www.psywww.com/psyrelig/>) [21 Ekim 2002]
- Johnstone, Ronald L. (1983), *Religion in Society: A Sociology of Religion*, 2nd edition, New Jersey, Prentice-Hall Inc.
- Kayıklık, Hasan (2002), "Gazali'de Dinsel Yaşayışın Evrimi", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.5, Sayı 14, Eylül-Aralık 2002, s.117-130
- Kirman, M. Ali (1999), "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.2, Sayı 4, Mayıs-Ağustos 1999, s.223-233
- Kirman, M. Ali (2003a), "Küresel Bir Olgu Olarak Din Değiştirme ve Aileye Etkisi", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.6, Sayı 17, Eylül Aralık 2003, s.269-280
- Kirman, M. Ali (2003b), "Yeni Dinî Hareketleri Tanımlama Problemi ve Tipolojik Yaklaşımlar", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.3, Sayı 4, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s.23-47
- Kirman, M. Ali (2003c), "Beyin Yıkama Teorileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.45, Sayı 1, 2003
- Köse, Ali (1997), *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, İstanbul, TDV Yayınları